

ÁLLOMÁNYAPASZTÁS – FŐLŐSPÉLDÁNY-GAZDÁLKODÁS – TÁROLÓKÖNYVTÁR

Tézisek

SONNEVEND PÉTER

Szerzői előbeszéd (1986. június)

A téma és szerzője három éves összakapcsolódásáról essék itt szó – személyesen és a köz tájékoztatására.

A lap felelős szerkesztője, Gerő Zsoltné 1983 tavaszán kért föl egy cikk megírására a tárolókönyvtárak elvi kérdéseiről. Az OKT vezetői ez időben bízták meg *Futala* Tibort, hogy egy ad hoc munkabizottság vezetőjeként vállalkozzon a hazai tárolókönyvtári koncepció kidolgozására. A szerzőre, vezetőinek nyugdíjba vonulása, súlyos betegsége következtében 1983 nyár végétől újabb és újabb intézményi feladatok hárultak, így az elvállalt írás határideje előbb őszre, majd 1984 elejére halasztódott.

Eközben napvilágot látott a lap együttműködési célszáma (1983/5.) *Horváth* Tibor vendégszerkesztői közreműködésével, s benne *Futala* Tibor – *Horváth* Tibor – *Papp* István gondolatgazdag, de számos ponton vitatható cikke *Együttműködés vagy rendszerszerzés?* címmel. Értékelés és vitázás különböző arányban jutott érvényre: *Vajda* Gábor hozzászólásában (1984/3.), a szerző írásában (Tárolókönyvtárak és dokumentumellátás. 1984/5.), – kétségbe vonva a triász hazai BLLD-sürgetésének megalapozottságát –, majd később *Kondor* Imréné tanulmányában (1985/2.).

A bizottság munkájához kapcsolódóan a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* szemlét közölte a témáról (*Cziegler* Mária: Tárolókönyvtári koncepciók és tárolókönyvtárak. 1984. 6–7.sz.).

1984 tavaszán a bizottság addigi OSZK képviselője *N. Rácz* Aranka közölte *Futala* Tiborral, hogy nyugdíjaztatása okán kéri a további részvétel alóli felmentését, és javasolta illetékes OSZK munkatárs bevonását. Ígéret ellenére ez nem történt meg.

A bizottsági anyag tervezete 1985 tavaszára készült el, ezt megkapta *N. Rácz* Aranka is, aki több érdemi kérdésben ellenvéleményét írásban fejezte ki, amelyet azonban a bizottság nem fogadott el. Az *Élet és Irodalom* 1985. 44. számában megjelent *Kiss* Jenő pamfletje (Őrizzük vagy használjuk?), amelynek néhány sommás megállapítását a szerző vitatni próbálta, de az *ÉS* hozzászólását – túlzottan szakmainak ítélve – nem publikálta. A vita más fórumon gyűrűzött tovább (lásd *Pataki* Ferenc cikkét az *Új Tükör* 1985. 50. számában és *Sz. Kiss* Csaba írását a *Könyvtáros* 1986. 3. számában).

A *Futala* Tibor vezette munkabizottság előterjesztését – *Tárolókönyvtárak és dokumentumellátás* címmel – az OKT elnöksége 1985. november 13-án tárgyalta meg, s azt az álláspontot alakította ki, hogy új előterjesztés készítése szükséges, s ezzel a munkával megbízta a szerzőt. Az alább következő anyag első változata 1986 márciusában készült el,

s megvitatásra került az MM Könyvtári osztályán több megyei könyvtárigazgató, *Vályi Gábor* OKT elnök, *Futala Tibor* és mások jelenlétében, majd az OSZK vezetői tanácsában a szakkönyvtári hálózatok (MTA, ELTE, AGROINFORM) vezető munkatársainak részvételével. Ezután alakult ki a mai változat, amelyet az OKT plenáris ülésén 1986. június 17-én tárgyaltak meg. Itt egy újabb munkabizottság létrehozásáról született döntés, amelynek 1986. szeptember végéig kell összeállítania anyagát.

Végül az MKE 1986. évi vándorgyűlésének egyik fő témája is ez lesz. Szerző reméli, hogy közeledik a döntések ideje.

* * *

Helyzetfelmérés

1. Az országos könyvtári állományvagyron az elmúlt évtizedekben nagymértékben gyarapodott. Az állománynak mai napig meghatározó része (a közművelődési és iskolai könyvtári hálózatokban 90%-ot meghaladó arányban) a könyvekből kerül ki.

Míg 1950 után a könyvtári könyvállomány 5 millió körül mozgott, a 60–70-es évek fordulóján megközelítette az 50 milliót s a 80-as évek elején a 95 milliót. Az utolsó évtizedben a növekedés görbéje kevésbé meredek (az éves beszerzések csaknem stabilnak mutatkoznak s erősödött az állományapasztás), de a mai tendenciákat a jövő felé felrajzoló extrapolálás azt jelzi, hogy a század végére meghaladhatja a 140 milliót.

2. A ma működő mintegy 15 ezer közkönyvtár (10 ezer közművelődési, 4 ezer iskolai és 1,5 ezer szakkönyvtár) felének állománya 1–5 ezer egység között mozog; negyedének ennél kevesebb s ismét negyedének ennél több van az állományában. A hazai könyvkiadás évente 6–7 ezer könyvet termel (ennek fele kerül könyvkereskedelmi forgalomba). Az elmúlt 25–30 évben a könyvtári (főleg közművelődési könyvtári) szempontból figyelemre érdemes hazai könyvek száma 150 ezerre becsülhető (viszonyításként: 40 év alatt 26,5 ezer szépirodalmi kiadvány született).

A megyei könyvtárak körében az átlagos nagyságúak 250 ezer körüli állománnyal rendelkeznek, a városiak körében ez 80–150 ezer közt mozog. Az összes könyvtártípusból mintegy 300 könyvtár állománya haladja meg az 50 ezres nagyságot (hozzávetőlegesen fele-fele arányban szerepelnek közművelődési és szakkönyvtárak).

3. A világ éves könyvtermelése eléri a 700 ezres nagyságot; ennek mintegy 5%-át reprezentálja a hazai könyvtári gyarapítás (a központi könyvkatalógushoz 200 könyvtártól érkező évi 200 ezer bejelentés kb. 35 ezer művet jelent). Az országos könyvtári könyvgyarapodásnak 5–6%-ára tehető a külföldi könyvanyag (a szakkönyvtárak körében az arány 20–25%-ra becsülhető).

4. A könyvtárhasználat össz mennyisége az elmúlt évtizedben számos – itt nem tárgyalható – társadalmi-kulturális folyamat függvényében közismerten alig változott. Ez az állomány oldaláról azt jelenti, hogy – példaként a legjobban adatolt közművelődési

könyvtárakra szűkítve a vizsgálódást – míg egy-másfél évtizede a kölcsönzések száma a duplája volt az állománynak, ma az arány 1 : 1-hez. A következő időszakban országosan nem lehet számolni a kölcsönzés jelentős változásával, ugyanakkor a helyben történő használat fokozatosan emelkedik. Ebből az következik, hogy az állomány egyre kisebb hányada használdódik el fizikailag.

5. Az elmúlt másfél évtizedben a könyvtári selejtezési, fölőspéldány kivonási – egy szóval állományapasztási – tevékenység minden könyvtártípusban egyaránt enyhén emelkedő tendenciát mutatott. Így a szakkönyvtárak körében az *apasztás* és *gyarapítás* egymáshoz viszonyított aránya mintegy 25% volt, míg a tanácsi közművelődési könyvtárakban meghaladta a 35%-ot (miközben az utóbbi éveket vizsgálva a megyei és a fővárosi hálózatok jelentős szóródást mutatnak: 20%-ig 1 megyei hálózat, 20–30% közt: 7 megyei, 30–60% közt: 2 megyei, 60–70% közt: 1 megyei és 70–80% közt: 1 megyei hálózat). Összegző számokkal élve: az egész könyvtári rendszer másfél évtized alatt kb. 14–15 millió könyvet vont ki az állományból (a tanácsi közművelődési könyvtáraknál 1971–1983 közt 25 millió gyarapítás és 9,1 millió apasztás; a szakkönyvtárak körében mértéktartó becsléssel 11,25 millió gyarapítás és 2,9 millió apasztás következett be).

6. Az OSZK-funkcióként végzett országos fölőspéldány-hasznosítás keretében az utolsó másfél évtizedes időszakban mintegy 1 millió kötet forgalmazására került sor, ebből könyvtári elhelyezést nyert mintegy 60% (beleértve az OSZK-ban kifejlesztésre kerülő tárolókönyvtárat is), könyvkereskedelmi hasznosításra került mintegy 15%, tartalékba tevődött ismét kb. 15% (ebből időközben kb. fele kikerült könyvtárakba), míg a maradék ipari hasznosításra lett átadva. Az OSZK Fölőspéldány Központja a 70-es évek közepéig – végéig a korábbi országos begyűjtéseket dolgozta fel s emellett a nagyobb könyvtárak körében összeállított fölősjegyzékek terjesztésével segítette az igények összegyűjtését, majd az utóbbi években ezen túlmenően több megyei könyvtárral kötött megállapodást a megyei közművelődési és iskolai hálózatok két lépcsős állománytisztítására (első lépcsőként a megyei könyvtár a fölős anyagot a megye területén igyekszik elhelyezni, majd a fennmaradó részt átadja az OSZK FPK-nak országos terjesztésre). 1983-ban az OSZK a Könyvért vállalattal közösen antikvár boltot hozott létre a könyvtárak által nem igényelt – de magánszemélynek még eladható – fölőspéldány-anyag hasznosítására.

7. A tárolókönyvtári gondolat a korábbi elméleti vizsgálódások után az utóbbi évtizedben gyakorlati eredményeket hozott. Kialakulóban van egy szakterületi struktúra: az Országgyűlési Könyvtár vállalta a jogi és közigazgatási szakterületet, a KSH Könyvtára a statisztikát, az OMIKK/OMK a műszaki területeket valamint az ún. élettelen természettudományokat, a Közlekedési Múzeum Könyvtára gyűjti a közlekedéstörténeti anyagot stb. Az OSZK tízéves gyűjtési anyagát, kb. 100 ezer kötetet tudott elhelyezni az 1984-ben elkészült törökbálinti tárolókönyvtárban (illetve annak felszelvényében). Az OSZK TK gyűjtőkörébe lényegében a bel- és külföldi társadalomtudományi és szépirodalmi művek tartoznak (ezt egészítik ki a természettudományi kézikönyvek), s jelenleg érvényes minisztériumi állásfoglalás szerint megkapja a megfelelő friss kötelepéldány-anyagot, azaz gyűjtése időben (helyesen) nincs lezárva.

Tennivalók

1. A használati elv prioritásának szem előtt tartásával kell újrafogalmazni az állománygyarapítás kooperatív modelljét, elsősorban a 100–200 – jelentősebb külföldi anyaggal gyarapodó – országos szakkönyvtár körében (ennek munkálatai újrakezdődtek az OSZK-KMK égisze alatt).

2. Az állományasztási és a tárolókönyvtári tennivalók a használat + megőrzés funkciópárból vezethetők le. A rendszerszerű együttműködés racionalitása azt diktálja, hogy az egyes könyvtárak (könyvtári hálózatok) a használóik köre számára szükséges dokumentumokat őrizzék, s az ebből a szempontból fölös anyagot a könyvtári rendszer egésze kiemelt hierarchikus helyekre koncentrálja (vagyis a ritkán keresett anyagokat minél kevesebb ponton tárolja).

Praktikusan szét lehet választani a hazai, illetőleg külföldi kiadványok esetében követendő megőrzést: az előbbieket több ezer könyvtárban halmozódnak fel s maximum egy-két száz helyen őrzendők bizonyos idő elteltével, míg az utóbbiak néhány száz helyen gyarapodnak s idővel egy-két tucat helyre tömöríthetők.

A könyvtári rendszer egészének együttes feladata, hogy „megőrizze. . . azokat a könyvtári anyagokat, amelyek az egyetemes, a nemzeti és a nemzetiségi kultúra, valamint a tudományos kutatások szempontjából jelentősek” (1976. 15. tvr. 6. par. c/pont).

A muzeális értékű, illetőleg a nemzeti könyvtári magyar vonatkozású könyvtári anyagok megőrzésére/védelmére vonatkozó – jogszabályban rögzített – tudnivalóktól eltekintve az egyes könyvtártípusok megőrzési funkcióit az alábbiakban lehet összefoglalni:

- a *közművelődési* könyvtárak terén a hálózati központok (megyei könyvtár, SZMT mellett működő, valamint az országos szakágazati központi könyvtárak) nagyobb arányú retrospektív anyagot őriznek, s a megyei „A” típusú könyvtárak a XX. századi magyar könyvkiadást érdemi teljességgel reprezentálják; az alacsonyabb szinteken a könyvtárak a korszerű színvonalú anyag rendelkezésre bocsátásáról gondoskodnak, megőrzési kötelezettség nélkül;
- az *iskolai* könyvtárak esetében valódi megőrzési funkció nem jelentkezik;
- a *felsőoktatási* (központi) könyvtárak szaktudományi illetékességük terén a megőrzési funkcióknak is eleget tesznek (illetve ezt átruházhatják ld. a következő típusnál).
- a *szakkönyvtárak* közül az *országos feladatkörű szakkönyvtárak* szaktudományok körében megőrzési funkciót teljesítenek, a megőrzést – pontos elemzések, konkrét hosszútávú megállapodás alapján – másra, így egy *egész tudománycsoport nagykönyvtárára* (tárolókönyvtárára) is *átruházhatják*.

Természetesen az évszázados tradíciójú gyűjtemények – esetleg profilidegenné vált – korpuszaihoz csak a legnagyobb óvatossággal szabad nyúlni; általánosságban inkább az a kívánatos, hogy a hagyományos állománytestek maradjanak meg eddigi helyükön, környezetükben.

3. Az ezredfordulóig várhatóan a gyarapításhoz viszonyított asasztás aránya növekedni fog (különösen a közművelődési, iskolai, valamint a helyi jellegű szakkönyvtárak körében): remélhetőleg a mai legjobb szintje lesz addigra az átlag. Ez azt is jelenti, hogy

az előző másfél évtizedhez viszonyítva lényegesen nagyobb mennyiség kerül ki az elsődleges gyarapítás helyéről.

A tevékenység mennyiségi növekedésénél fontosabb, hogy minden könyvtár napi munkaszervezetében helyet kapjon az állományapaszttás. A könyvtárak nagysága, funkciója, típusa erősen befolyásolja e tevékenység határait, de kétségtelenül minden könyvtárban jelentkezik e feladat.

4. Az eddigi eredményekre s azon belül a pozitív példákra hivatkozva megállapítható, hogy ennek a feladatnak az elvégzése elsősorban megfelelő szemléletet, racionális – könyvtáron belüli és könyvtárak közti – munkaszervezést, ezt támogató módszertani tevékenységet igényel. A fentebb hozott adatsorok kellően alátámasztják azt a következtetést, hogy a 3/1975. KM-PM sz. rendelet önmagában korántsem gátja a célirányos apaszttási munkának. A könyvtári anyagoknak az adott könyvtári állományból való törlése során – az országos könyvtári vagyron megőrzése szemszögéből – az alábbiak figyelembevétele szükséges:

- az elhasználódott állapotban levő anyagokat – az érvényes előírásokat betartva, minden további nélkül – törölni kell;
- az adott helyen profilidegenné vált, a tartalmilag elavult (illetve korszerűbb kiadvánnyal felváltott), a már szükségtelenül nagy példányszámú stb., összefoglaló néven fölőspéldányok bizonyos része szükséges lehet a könyvtári rendszer más pontján, ezért meg kell vizsgálni a hasznosítás alábbi – fokozatos – lehetőségeit:
 - saját hálózatban elhelyezni (állománykiegészítés, újrafelhasználás), hálózati tartalékba (tárolóba: ld. következő, 5. pont) juttatni (könyvtárközi kölcsönzés, ill. későbbi állománykiegészítés);
 - az országos fölőspéldány-elosztásban felkínálni megőrző funkciójú könyvtáraknak (tároló könyvtáraknak) megőrzés, újrafelhasználás, könyvtárközi kölcsönzés);
 - a fennmaradó anyagból meg kell kísérelni a – bel- és külföldi – kereskedelmi értékesítést (lakossági felhasználás);
 - végül az így sem értékesíthető maradékot ipari hasznosításra lehet eladni (papíripari nyersanyag).

5. Mivel a könyvtári *könyvvagyron* mintegy *háromnegyed* része a gyorsabban változó használati igényeket kielégítő *közművelődési és iskolai könyvtárakban* található, különösen fontos, hogy számunkra kellően inaktív tervezési és metodikai fogódzók álljanak rendelkezésre (bizonyára ki lehetne munkálni, hogy a közelmúlt kiadványainak mekkora szelete kívántatik meg *egy helyi – egy nagyközségi/kisvárosi – egy megyei/nagyvárosi* könyvtárban; bizonyára eligazítást tud nyújtani a KMK állománygyarapítási tanácsadással foglalkozó részlege a tartalmilag új kiadvánnyal felváltott művekről). E könyvtártípusnál feltételezhetően szükséges lehet egy olyan *háttér-raktár* kialakítása, ill. tervbe vétele, amely a fontosabb (pl. klasszikus régi és mai szépirodalmi) művekből tartana megfelelő példányt a lökészerűen jelentkező átmeneti igények fedezésére (pl. tévéjáték/film műsorra tűzése – ld. A pármái kolostor). Az elmúlt pár év kellő tapasztalatot hozott a tekintetben, hogy a megyei könyvtárak képesek megszervezni a két közművelődési hálózat és az

iskolai könyvtárak állományának megtisztítását – most ezt a tennivalót folyamatossá kellene tenni.

Egyes megyék (szomszéd megyék együttműködő csoportja) esetében hasznos lehet ennél bővebb funkciójú – egyfajta tároló könyvtári – *gyűjtőhely* kooperatív szervezése is (ritkán használt állományrészek tárolása; állományból kikerült tartalékanyag gyűjtése későbbi helyi könyvtári igények kielégítésére).

Továbbá arra is célszerű ösztönözni a megyei könyvtárakat – központi támogatással is –, hogy az általuk országos hasznosításra alkalmasnak talált, területükön az újraelosztás után is fölsőnek bizonyult anyagokról *maguk készítsenek jegyzékeket* (más nagykönyvtárak eddigi gyakorlatát követve) s az OSZK FPK beiktatásával elégséki ki a jelentkező igényeket. Ez a megoldás mindenképpen kevésbé költséges, mint a jelenlegi, halmozott szállítási és tárolási teherrel járó változat (természetesen azon megyék esetében, ahol ez nem oldható meg, maradna a mai, az OSZK FPK-ra alapozott változat). Várhatóan a megyei szinten kivont anyag országos hasznosításra alkalmas része nem lépi túl az 5–10%-os arányt.

Felmerülhet, hogy az elsősorban *hazai kiadványokat gyűjtő helyi* jelentőségű (intézményi, vállalati) *sakkönyvtárak* állományapasztási tevékenységét is célszerű lenne a megyei könyvtár hatáskörébe adni.

Az utóbbi években *városi szerepkört* kapott települések *könyvtárait* is be kell kapcsolni az *országos újraelosztási mechanizmusba*, hogy a számukra szükséges régebbi kiadványokhoz hozzájuthassanak.

6. A megyei könyvtárak szerepének megfelelő funkciókat láthatnak el a *felsőoktatási intézmények központi könyvtárai* saját hálózatuk vonatkozásában (apasztás módszertani-szervezési irányítása, a fölőspéldányok első szinten helybeni újraelosztása, az országos szinten hasznosítható anyag körözési jegyzékbe foglalása s – az OSZK FPK által összesített – igények kielégítése).

7. A *sakkönyvtárak* fölőanyagát – különös tekintettel a *külföldi anyagra* – újrahasonosításra legcélszerűbb az *országos/tudományági*, tudománycsoporti/*könyvtárra* bízni, amely egyrészt kiegészíti az anyagból saját állományát (tároló funkció), másrészt gondoskodik a szükségesnek ítélt mértékű országos hasznosításról. Szerencsés lenne, ha az OMIKK/OMK ilyen téren szerzett *tapasztalatait* érvényesíteni lehetne az *orvosi/egészségügy*, illetőleg a *mezőgazdasági* hálózatokban.

8. Az országos könyvtári nyilvántartást is felhasználó újabb keletű *gyűjtőköri kooperációs* munkálatok keretében kellene meghatározni a fölőspéldánygazdálkodási/*tárolókönyvtári* *illetékeseket*.

9. Az OSZK TK a teljes körűen megrajzolt szakterületi tárolókönyvtári modellben is kapja meg a felelősséget a *bel- és külföldi társadalomtudományi és szépirodalmi anyag* gyűjtésére, a többi szakterületi partnerhez hasonlóan időbeni korlátozás nélkül. Itt – figyelembe véve, hogy a többi szakterülethez viszonyítva lényegesen nagyobb mértékű a retrospektív dokumentumhasználat – számolni lehet az MTA Könyvtárának bizonyos mértékű párhuzamos szerepvállalásával. Az OSZK TK fokozatosan váljék a könyvtárközi kölcsönzés szolgáltató bázisává, illetőleg – szükség szerint – kapjon feladatot az állomány-

gyarapítási kooperáció keretében is. A TK működéséhez elengedhetetlen a megfelelő hírközlési (telex stb.) és másolási eszközök biztosítása, hogy szolgáltatásai operatívak lehessenek a könyvtárközi kölcsönzés keretében.

10. A törökbálinti tárolókönyvtár eddigi foglalt *félszelvényének* 1986 végi megüresedése után úgy kell azt berendezni és munkaszervezetileg kialakítani, hogy alkalmas legyen a *megnövekvő* fölőspéldány-anyag átvételére és hasznosítására.

11. Külön érdemes hangsúlyozni az új bejelentési jogszabály (7/1985. MM sz.) azon előírását, hogy az állományból való *kiiktatást is be kell jelenteni* a központi katalógusoknak, mivel csak így tudnak megbízható információkkal szolgálni a keresett kiadványok lelőhelyéről. Kívánatos arra törekedni, hogy az 1970-ig kiépítés/megjelenés alatt álló *retrospektív külföldi folyóirat-lelőhelyjegyzék* használhatóságának megőrzése érdekében a résztvevő könyvtárak anyagának lehetőleg a jegyzékben rögzített *gazdánál* kell maradnia.

12. Az OSZK és a Könyvért Vállalat által közösen üzemeltetett antikvárium a továbbiakban foglalkozzon más könyvtáraknál – kiejárlás után – visszamaradt anyag forgalmazásával is, az OSZK FPK ellenőrző szerepének közbeiktatásával.

13. A jelenlegi javaslatokat az *országos könyvtári szaktestületekben vitára* kell bocsátani az elképzelés pontosítása, a felelősségi körök konkrét meghatározása végett. A kialakított mechanizmus kellő szakmai irányítása érdekében célszerű megfontolni egy *szakbizottság* felállítását az *OKT égisze* alatt.

A HORVÁT NEMZETI KÖNYVTÁR (a zágrábi Nemzeti és Egyetemi Könyvtár) a UNIMARC formátum alapján dolgozta ki online katalógizálási programját, 1980-tól kezdve. 1981-ben indult meg a Croatica monográfiák, 1982-ben a Croatica folyóiratcikkek, 1983-ban Jugoslavica, 1984-ben pedig a külföldről beszerzett külföldi monográfiák online katalógizálása. A horvát könyvtárak külföldi monográfiáinak központi katalógusa is online használható formában épül 1984 óta.

International MARC Programme Newsletter
1986. március